

Van bolwerk tot gevangenhuis

DE EERSTE CELLULAIRE GEVANGENIS VAN NEDERLAND OP HET VOORMALIGE BOLWERK "DE SCHAKEL" AAN HET KLEINE-GARTMANPLANTSOEN TE AMSTERDAM.

Wanneer straks het nieuwe Huis van Bewaring, in één van de torens van het nog in aanbouw zijnde gevangenis-complex bij Duivendrecht, is voltooid, zal het oude Huis van Bewaring I aan het Kleine Gartmanplantsoen te Amsterdam voorgoed zijn poorten sluiten. Dit gebouw werd in 1848 als Huis van Arrest en Justitie in gebruik genomen en gold toen als een novum in de geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen. Het was de eerste inrichting in ons land die was opgezet volgens het cellulaire systeem, in navolging van Engelse voorbeelden, in het bijzonder de modelinrichting Pentonville te Londen.¹ De ontwerpers, de architect Is. Warnsinck (1811-1857) en de Waterstaats-ingenieur J.G. van Gendt Sr. (1803-1875), hadden in 1843 in opdracht van het Ministerie van Justitie een studiereis gemaakt langs de modernste Engelse gevangenissen, die toen als voorbeeldig werden beschouwd.

De "Amsterdamse Courant" meldt dienaangaande:

"De beide bouwmeesters, die vanwege de Regering met de daarstelling van deze eerste cellulaire gevangenis in Nederland zijn belast, de Heeren Van Gendt en Warnsinck, hebben door het bezoeken der Britsche gestichten van deze soort en inzonderheid door eene nauwkeurige beschouwing der modelgevangenis Pentonville, zich de kennis van een vroeger onbekend en op zich zelf staand vak van Architectuur ten nutte gemaakt en dezelve op het in aanbouw zijnde gesticht toegepast."²

Het officiële verslag van deze reis bevat interessante bijzonderheden over de gang van zaken in de Engelse gevangenissen. Boven dien staan er allerlei gegevens over konstruktie en inrichting, die zijn terug te vinden in het Amsterdamse gebouw.³ Kosten noch moeite zijn gespaard om dit laatste volgens de modernste inzichten uit te rusten.

Alvorens het in gebruik werd genomen, kreeg het publiek enkele maanden de gelegenheid om deze revolutionaire schepping te bewonderen.⁴ De hierbij gereproduceerde afbeelding van het interieur laat dit duidelijk zien.

Hieronder volgen enkele bijzonderheden over het ontstaan en de inrichting van deze wat achteraf gelegen, onopvallende, maar in haar eenvoud juist karakteristieke schepping van 19de eeuwse utilitaire bouwkunst.

Het einde van "het Roode Dorp".

Het bolwerk "de Schinkel" behoorde tot de verdedigingswerken, die werden aangelegd in de jaren 1657-1665 in het kader van de tweede grote stadsuitbreiding, het "vervolg" op die van 1612, toen een be-

gin werd gemaakt met de aanleg van de tegenwoordige grachtengordel. Evenals dit bij de andere bolwerken was gebeurd, werd ook op "de Schinkel" een windmolen gebouwd, de zogenaamde "Roëmolens". De plek leende zich uitstekend voor dit doel, want er bevonden zich in de direkte omgeving, om militair-taktische redenen, geen hinderlijke obstakels, die de wieken de wind uit de zielen konden nemen. Naarmate het belang van de bolwerken als verdedigingswerk afnam, werden er, naast de vaak al bestaande woningen voor molenaar en knechts, in de omgeving van de molens steeds meer huisjes en schuurtjes gebouwd.

Volgens een nauwkeurige situatietekening van Abraham van der Hart, de stadsarchitect, had zich in 1788 op "de Schinkel" zelfs een klein dorpje ontwikkeld dat per jaar ongeveer f. 1915,-- aan huur opbracht, exclusief molen en bijbehorende woningen.

In de volksmond heette dit "het Roode Dorp", een naam die later op de gevangenis is overgegaan, maar daarna in onbruik is geraakt. Toen het hele dorp in de eerste maanden van 1845 werd gesloopt, moesten ongeveer 70 gezinnen elders een onderdak zoeken.

Het nieuwe Gevangenhuis.

Op 6 november 1844 nam de Amsterdamse gemeenteraad het besluit om, op voorstel van B. en W., de grond op het bolwerk "in gebruik en kosteloos" af te staan aan het Rijk als bouwterrein voor een "huis van Arrest en Justitie".

In het raadsverslag staat te lezen: "...dat er bij het Hoger Bestuur reeds sedert een vrij geruime tijd sprake is geweest om binnen deze stad eene nieuwe Gevangenis te bouwen, ingerigt volgens de vereischten welke tegenwoordig voor dergelijke Inrigtingen gevorderd worden."

Zowel het ontbreken van een behoorlijk gebouw voor het ondergaan van celstraffen alsmede het vooruitzicht Nederlands modernste gevangenis binnen de stadsgrenzen te bouwen, maakten het de leden van de gemeenteraad gemakkelijk om ten gunste van het door B. en W. voorgestelde plan te beslissen.

Er bestond ook geen behoorlijk uitgewerkt alternatief.

In de loop van 1845 heeft men de vorm van het bolwerk door aanplemping geheel gewijzigd, teneinde het terrein aan te passen aan de nieuwe bestemming. De situatieschets uit datzelfde jaar laat zien hoe de architecten zich de nieuwe toestand voorstelden. (afb. 2) Er blijkt ondermeer uit dat de vorm van het oude bolwerk medebepalend is geweest voor de situering en de maat van het te stichten gebouw. Dit staat namelijk geheel op de bijna twee eeuwen oude grondmassa.

De beide cirkels duiden de plaats aan, waar zich oorspronkelijk twee cirkelvormige wandelplaatsen bevonden, evenals bij de modelgevangenis Pentonville. (1) Toen deze moesten plaats maken voor enkele bijgebouwen⁹, zijn de halfcirkelvormige wandelplaatsen aan de kopeinden van de korte vleugels ontstaan, naar analogie van de reeds bestaande tegen de lange vleugel. (zie afb. 4)

HET CELLULAIRE GEVANGENHUIS TE AMSTERDAM.

Afb. 1 Het bolwerk "de Schinkel" met het "cellulaire gevangenhuis te Amsterdam", gezien vanuit een hoog standpunt aan de overzijde van de Lijnbaansgracht. Rechts op de achtergrond de molens langs de Overtoomsche Vaart. Litho door C.C.A. Last naar een tekening uit ca. 1848 van W. Hekking Jr. (Foto: Hist. Topogr. Atlas, Gem. Arch. Dienst, A'dam).

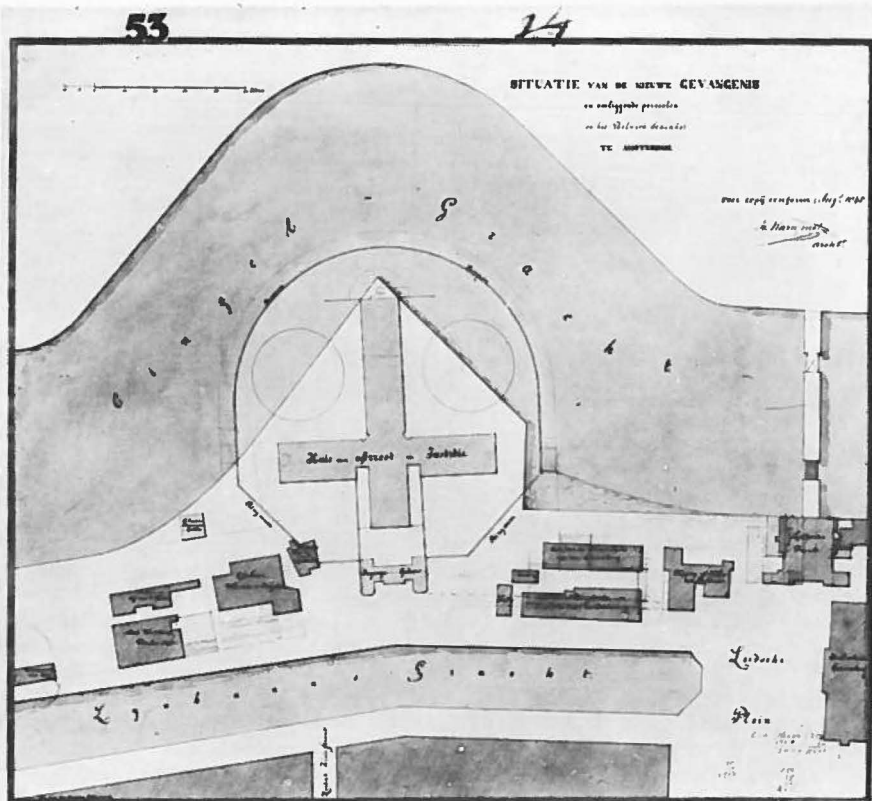
Terwijl nu het zicht op de gevangenis wordt belemmerd door de verhoogde ringmuur en door later toegevoegde bebouwing¹⁰, bood het complex, bekeken vanaf de overzijde van de Lijnbaansgracht, destijds een geheel andere aanblik.

Het hoofdgebouw, dat sindsdien uiterlijk slechts weinig is veranderd, heeft de vorm van een latijns kruis. De armen komen uit op een centrale hal, die ook van buiten af herkenbaar is door een verhoogde kap.

Het metselwerk van de drie cellen-vleugels vertoont nergens enige geleding. Alleen dat van de kortste arm, gericht naar het poortgebouw, valt op door een plastische gevelbehandeling.

Door middel van iets naar voren springende muurdammen (lisenen) zijn raamnissen gevormd, die van boven worden afgesloten door een boogfries.

Het silhouet van het gebouw werd in hoofdzaak bepaald door de strakke lijn van de kap, met zijn scherpe insnijdingen aan de kopgevels en naast de centrale hal en verder door de in 'étages' opgebouwde middenpartij, met de vier achtkantige ventilatiekokers.

Afb. 2 Situatie van de nieuwe gevangenis en omliggende percelen te Amsterdam, getekend door architect J. Warnsinck en gedateerd augustus 1845. Duidelijk is op deze tekening te zien hoe het nieuwe gebouw geheel binnen de grenzen van het oude bolwerk ligt. Op de aangevulde terreinen is de ringmuur met omloop gedacht, die aan de zijde van de stad aansloot op het ingangsgebouw. (Foto: Hist. Topogr. Atlas, Gem. Arch. Dienst, A'dam).

Via het poortgebouw, geflankeerd door twee haaks daarop geplaatste woningen voor de 'Hoofdsuppost' (direkteur) en de 'Geneesheer', bereikte men een binnenplaats, waarvan een tekening uit 1890 een goed beeld geeft.

De tekenaar is nog juist op tijd geweest om de situatie vast te leggen, want in datzelfde jaar werd het poortgebouw gesloopt (zie hierna).

Het eerder aangehaalde artikel uit de Amsterdamse Courant verschaft een aantal gegevens over de indeling van het interieur en de daarin aangebrachte technische en andere voorzieningen.(2) Een stoep leidde naar het Administratiegebouw. In het souterrain daarvan bevonden zich enkele cellen voor de eerste opvang van gearresteerden, verder een badlokaal, een keuken, berg- en wasplaatsen en diverse andere ruimten voor de huishoudelijke dienst. De vertrekken op de belétage en de eerste verdieping waren ondermeer bestemd voor de parketten van de Rechters-kommissarissen, voor getuigenverhoor, voor gesprekken met advocaten en voor het ontvangen van bezoekers, "...zonder vrees voor gevaarlijke mededelingen." Achterin lagen het bureau van de Hoofdsuppoost en de vergaderruimte voor de zogenaamde "Commissie van Administratie". Beide vertrekken hadden een vrij uitzicht in de centrale hal en de drie vleugels, waarin zich meer dan tweehonderd cellen bevonden. Elk van deze vleugels had aan iedere kant drie lagen cellen boven elkaar. De beide bovenste lagen waren toegankelijk via ijzeren trappen, uitkomend op open galerijen. Aan het eind van elke vleugel bevond zich een ijzeren raam, "... zodat niets de opmerkzaamheid kon ontsnappen". De middenvleugel was langer dan de twee andere. Het achterste gedeelte ervan was ingericht als vrouwengevangenis.

Alle cellen waren precies gelijk, op twee na, die bestemd waren voor zieken en voor "buitengewone gevallen". De dagverlichting bestond uit een vast, met matglas bezet raam, dat aan de buitenzijde was voorzien van ijzeren bouten. Volgens bijgaande afbeelding moeten deze ramen vroeger kleiner zijn geweest dan momenteel het geval is. (afb. 5)

In de loop der jaren is er het een en ander gewijzigd in het lucht-overspanningssysteem.

Behalve groter, zijn de tegenwoordige ramen ook beweegbaar gemaakt, zodat de buitenlucht direkt in de cel kan binnendringen en daarmee tevens geluiden uit de buitenwerld, die volgens sommigen een gunstige psychologische uitwerking hebben op de gedetineerden.

Over de oorspronkelijke toestand vermeldt het artikel:

"Vermits de celramen niet kunnen opengaan, zou de lucht in de cellen alras de gezondheid nadeelig zijn. Om dit te verhoeden, wordt de lucht, door middel van een toestel tot ventilatie in de souterrains der vleugels, in de ruimte onder de centrale hal aanvangende, gedurig ververscht en, in het barre jaargetijde, tevens door warm water verwarmd. De buizen die de verse en verwarmde lucht (als dit laatste noodig is) aanvoeren, loopen door de binnen-, die welke de vuile lucht afvoeren door de buitenmuren, en zijn voor iedere cel in dier voege aangebracht, dat er door middel daarvan niet de minste onderlinge verstandhouding kan plaats hebben." (2)

Interessant zijn ook de mededelingen over de inrichting van de cellen. Als vaste elementen waren daarin aangebracht: "...een van gebakken steen vervaardigd geheim gemak, een steenen uitgehouwen waschbekken, eene pijp tot het aanvoeren van water en eene voor den toevoer van gas.". Dit laatste diende voor verlichting.

Het meubilair bestond uit een hangmat, die aan ijzeren haken in elke zijmuur kon worden bevestigd, en verder uit: "...eene zitbank, eene tafel en een kastje tot berging van benodigdheden." Wat dit waren wordt niet vermeld. De houten celdeuren, die aan de binnenzijde met ijzeren platen waren bekleed, waren alle voorzien van een zogenaamd "schaft- en spiegelat".

Door het eerste werd voedsel aangereikt, terwijl door het andere de gedetineerde ongemerkt kon worden geobserveerd.

Wanneer hij hulp nodig had, dan behoefte hij maar aan een ijzerdraad te trekken, waardoor een bel ging luiden, die was verbonden met een installatie die aan gaf aan welke zijde van de corridor de hulp werd verlangd en die ook nog het celnummer liet verschijnen, zodat vergissingen waren uitgeloten.

Helaas is van dit vernuftige systeem niets meer terug te vinden. Alleen op de hierbij gereproduceerde afbeeldingen van het interieur is er nog iets van te zien. (afb. 3 en 4)

Een installatie die momenteel nog wel aanwezig is, en die ook op de tekeningen wordt weergegeven, is de lift waarmee destijds het eten naar de galerijen werd gehesen, om daar op wagentjes te worden overgeladen. De uitleiding van een maaltijd duurde niet langer dan een kwartier. (2)

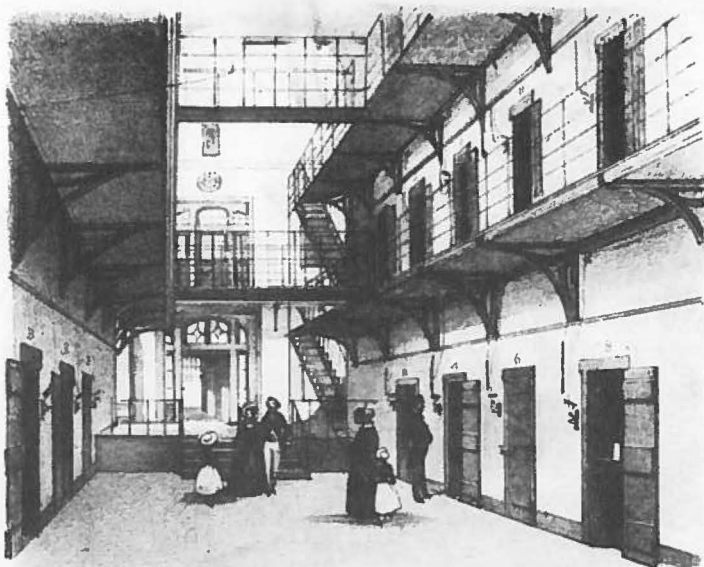
Iets over de bouwtechnische kwaliteiten van het gebouw blijkt uit de volgende passage:

"Onderlinge mededeeling der gevangen is eene onmogelijkheid, en voor brandgevaar is weinig vrees, vermits de geheele gevangenis, met geringe uitzonderingen, van steen en ijzer is zamengesteld. De zolderingen der cellen zijn boogsgewijs opgemetseld en de vloeren bestaan uit eene drooge en harde cementspecie. De geringste proeve, die de gevangene nemen mogt om uit te breken, moet zich zelve verraden: daar de stilte, die in de corridors heerscht, ook het geringste geluid in de cellen aan de bewaarders moet kenbaar maken." (2)

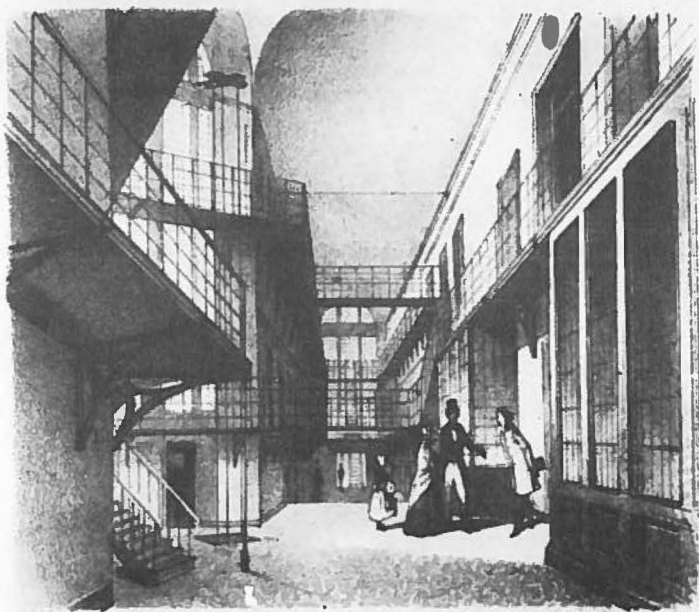
De hier genoemde "cementspecie" was op zich zelf al een novum in de Nederlandse bouwwereld.

Afb. 3 Het interieur van de middenvleugel met enkele bezoekers tijdens de openstelling, gezien vanuit het vroegere "vrouwenkwartier" naar het administratiegebouw. Duidelijk zichtbaar zijn de ijzeren galerijen en trappen en de belinstallatie naast de deur van elke cel. Litho van C.C.A. Last naar een tekening van W. Hekking Jr., ca. 1848 (Foto: Hist. Topogr. Atlas, Gem. Arch. Dienst, A'dam)

Afb. 4 Interieur gezien vanuit de linker naar de rechter cellenvleugel. Links achter de trap is de liftinstallatie te zien, waarmee de maaltijden naar de galerijen werden gehesen. Litho van C.C.A. Last naar een tekening van W. Hekking Jr., ca. 1848. (Foto: Hist. Topogr. Atlas, Gem. Arch. Dienst, A'dam).

De middensteugel, leidend naar het Vrouwenkwartier

De Centrale Hal en gezien in den regter vleugel

Volgens een mededeling van de architect Warnsinck in Bouwkundige Bijdragen bestond deze specie uit "fijn scherp zand en Portlandsche Cement". Voor zover na te gaan betreft het hier de eerste toepassing van dit cement in zijn vernieuwde gedaante, volgens het verbeterde procédé van Johnson uit 1842.¹²

Vermoedelijk hebben de bouwmeesters ermee kennis gemaakt tijdens hun studiereis door Engeland in 1843.¹³

Pro en contra het cellulaire systeem

Nietegenstaande het feit, dat de bouw van deze gevangenis een grote verbetering betekende voor wat betreft de hygiëne en de verzorging van de gevangenen, die bijvoorbeeld een sanitair comfort hadden, waarvan de meeste woonhuizen nog lang niet voorzien waren, stuitte de eenzame opsluiting ook op grote bezwaren. Vooral de strikte regel, dat de gedetineerden geen enkel contact met elkaar mochten hebben, opdat zij elkaar niet zouden herkennen en elkaar dus ook niet, na hun straf uitgezeten te hebben, zouden kunnen benadelen, speelde hierbij een belangrijke rol.

"De gevangenen wandelen naar en van de wandelplaatsen, op vijftien passen afstands van elkander, en dragen eene soort van pet, waarvan de klep over het aangezicht, tot beneden den neus, nederwaarts hangt. Zij zien door twee gaten in die klep op de hoogte der oogen aangebracht; maar zij zijn niet bij magte om elkanders gelaat te kunnen onderscheiden." (2)

Er werden over deze kwestie zelfs pamfletten verspreid, gesteld in een soort vraag en antwoord vorm, waarin zich met betrekking tot de eenzame opsluiting het volgende gesprek ontwikkelde:¹⁴

Zoon: "Maar vader zulk eene eenzame opsluiting moet toch verschrikkelijk zijn." Vader: "In zeker opzigt ontken ik zulks niet. Voor den verharden booswicht, die gewoon was in de vroegere gevangenis, met zijne kameraden nieuwe plannen te smeden tot allerlei snoode bedrijven, ...die door zedelooze gesprekken de kiemen van opregte verbetering bij zijne medegevangenen wist te verstikken en door onttugtige gezangen en handelingen, zijn hok tot een bordeel maakte, voor zoodanig iemand moet het in waarheid verschrikkelijk zijn, zoo op eens van de geheele menschheid als afgescheiden, alleen met God en zijn geweten, zijn afgelegden levensban te overdenken..."

"Zoon: Maar vader alle gevangenen zullen toch niet zulke verharde en zedelooze monsters zijn?"

"Vader: En juist voor dezen is de Cellulaire gevangenis eene wezenlijke weldaad. De ongelukkige die tot eenig misdrijf is vervallen, maar wiens hart nog niet voor het goede onvatbaar is, wordt er in de gelegenheid gesteld, opnieuw een nuttig lid der menschelijke samenleving te worden, ...en eenmaal in vrijheid gesteld, behoeft hij niet te vrezen, door een medegevangene herkend en verraden te worden, wanner hij opnieuw zich in eenige betrekking ziet geplaatst." Tenslotte stelt de zoon:

"Wie weet of het nieuwe gebouw na een paar eeuwen niet weder in een Klooster wordt herschapen."

Waarop de vader antwoordt:

"Alles is mogelijk mijn zoon, hoe onwaarschijnlijk het ook opper-

vlaklig wezen mag, maar hoe dit ook zij, God geve dat eenmaal de bevolking van ons vaderland zoo braaf en deugdzaam worden mag, dat er alle gevangenissen kunnen worden gesloopt, en ook deze Cellulaire gevangenis in hetzelfde lot moog deelen, dat zij zoo!"

Wijzigingen

Het markante poortgebouw sneuvelde in 1890, toen de Weteringschans om verkeerstechnische redenen moest worden verbreed van 13 naar 20 meter. Aan de naar binnen gelegde rooilijn werd toen een rijtje dienstwoningen gebouwd naast het nieuwe Kantongerecht. Architect W.C. Metzelaar (1848-1918) ontwierp de nieuwe uitbreiding in een stijl, die anders dan de gevangenis, duidelijk neogotische inspiratie verraaft. Deze neogotiek onderscheidt zich door een teruggrijpen naar laatgotische vormen, c.q. de overgang van de gotiek naar de renaissance, in de 16de eeuw, en kan niet losgezien worden van de bouw van het Rijksmuseum, dat als een der belangrijkste Rijksgebouwen haar uitstraling gehad heeft op andere rijksgebouwen, zoals het Amsterdamse Kantongerecht en de paleizen van Justitie in Haarlem en Rotterdam.¹⁵

Afb. 5 Interieur van een cel met het "geheim gemak" links achterin de hoek, daarnaast de wasbak met waterleidingbuis en afvoer naar de closetpot, de buis voor de gasverlichting en de haken voor de hangmat. Anonieme houtgravure, ca. 1850. (Foto: Hist. Topogr. Atlas, Gem. Arch. Dienst, A'dam).

Het Kantongerecht werd voorzien van een brandvrije archiefbewaarplaats, waar de notariële protocollen werden opgeborgen, waarvoor toen geen plaats was in het Amsterdamse Gemeentearchief. Rembrandt-onderzoeker Bredius begon in deze provisorische archiefbewaarplaats zijn bronnenonderzoek. De nauwde huisvesting van deze protocollen zou later één van de redenen zijn om het hele Amsterdamse Gemeentearchief over te brengen naar het voormalige raadhuis van Nieuwer-Amstel aan de Amsteldijk in Amsterdam-Zuid.¹⁶

De oude inrichting van de Gevangenis bestaat allang niet meer, en ook het voortbestaan van het gebouw zelf is uiterst onzeker, want reeds in de jaren '50, toen de eerste plannen ontstonden voor een nieuwe gevangenis in de Bijlmermeer (de tegenwoordige Bijlmerbajes), werd de grond van de Gevangenis aan de Weteringschans gezien als een lucratieve vestigingsplaats voor velerlei, bij de uitgaanssfeer van het Leidseplein passende voorzieningen. De afbraak van de Gevangenis, en ook van het eraastgelegen gebouw der Vrije Gemeente, het tegenwoordige "Paradiso", was de aanleiding tot de oprichting van de stedenbouwkundige plangroep "Bouw es wat anders" (dan Bouwes, de Zandvoortse hotelmagnaat, die de vernieuwing van het kleine-Gartmanplantsoen wilde beginnen.) Deze ontwerpgroep heeft in een van haar alternatieven ook een pleidooi gehouden voor de handhaving van delen van het Gevangeniscomplex, waaronder het hoofdgebouw, dat met zijn galerijen een interessant onderdak zou kunnen vormen voor geheel nieuwe functies.¹⁷ Een aantrekkelijke gedachte, die zeker gerechtvaardigd kan worden door het architectuurhistorische belang van dit vroeg-19de eeuwse gevangeniscomplex. Dat velen uit het Nederlandse Verzet in de oorlogsjaren in dit gebouw zijn opgesloten, is een gegeven, dat het belang van het gebouw in cultureel opzicht nog verrijkt.

Behoud van delen ervan, of zelfs het geheel, kan daarom een zinvolle gedachte zijn, mits het aangepast kan worden aan een zinnige bestemming.

Chris Smeenk

Noten:

1. "Rapport van J.G. van Gendt, Ingenieur van den Waterstaat en J. Warnsinck, Architect, aan Zijne Excellentie den Minister van Justitie, aangaande de verbeteringen, welke in den laatsten tijd in Engeland en Schotland betrekkelijk den gevangenisbouw zijn ingevoerd. Amsterdam, 22 november 1843."; opgenomen in: *Verhandelingen van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, 1848, eerste stuk, blz. 45-117.

Aan dit rapport zijn twee plattegronden van de modelgevangenis te Pentonville toegevoegd.

2. *De Amsterdamsche Courant*, 22 juli 1847; in de rubriek 'Mengelin-

- gen' werd een uitgebreide beschrijving van het gebouw opgenomen.
3. zie noot 1; het nieuwe systeem werd aangeduid als het gewijzigde Pensylvanische stelsel d.w.z. 'afzonderlijke opsluiting met arbeid, godsdienstig en lager onderwijs en bezoeken aan veroordeelden'; de gevangenis te Pentonville was gebouwd tussen 1840 en 1842 en bood plaats aan 500 veroordeelden.
4. J. van Eck, op. cit., blz. 146.
5. J. van Eck, *De Amsterdamsche Schans en de Buitensingel*, Amsterdam, 1948, blz. 146; van de Roëmolen wordt hier nog vermeld dat hij '...tijdens een hevig onweer op 9 mei 1813 was afgebrand en weder opgebouwd,...'.
6. J. van Eck, op. cit., blz. 145: 'Het was een der meest bebouwde bolwerken en bijna alle woningen en loodsen hadden daken met roode pannen belegd,...'.
7. "Extract uit de Notulen van den Achtbren Raad der Stad Amsterdam, vergadering 6 november 1844"; de term 'in gebruik en kosteloos' is ontleend aan het Koninklijk Besluit m.b.t. deze grondoverdracht, zie Van Eck, op. cit., blz. 146.
8. Als Huis van Bewaring diende sinds 1825 het z.g. Rasphuis aan de Heiligeweg: dit instituut was op zijn beurt in 1595 ondergebracht in enkele gebouwen van het voormalige Klarissenklooster, die dateerden uit ca. 1513; zie o.a. H. Brugmans, 'Amsterdamse Bijzonderheden VI', in: *"De Groene Amsterdammer. Weekblad voor Nederland. No. 2454 (28 juni 1924, p. 4).*
9. Nader archiefonderzoek zal nog aan het licht moeten brengen wanneer deze bijgebouwen zijn ontstaan.
10. De verhoging van de ringmuur, en de bouw van de dienstwoningen en van het Kantongerechtsgebouw aan de Weteringschans vond plaats in 1891-92; het poortgebouw moest in 1890 wijken voor de verbreding van de Weteringschans; zie Van Eck, op. cit., blz. 146 e.v.
11. J.W.(arnsinck), 'Iets over het Portlandsche Cement', in *Bouw-kundige Bijdragen*, deel VI, 1850-1851, kol. 199-202; Warnsinck was in die tijd redacteur van dit blad.
12. P.W. Scharroo, *Cement en beton, oud en nieuw; geschiedkundig overzicht van de ontwikkeling van de betontechniek van de Oudste tijden tot heden*, Amsterdam, 1946, blz. 77-78.
13. zie noot 1; in het rapport komt de merknaam 'Portlandsche Cement' echter niet voor, wel is daarin sprake van z.g. 'Roman Cement', dat werd gebruikt voor de bepleistering van de buitenmuren (blz. 81) en van 'beton of concrete' dat voor de vloeren werd toegepast (blz. 65).
14. *"Gesprek op het Leidsche Plein tusschen een vader en zoon over de Cellulaire gevangenis te Amsterdam."*, Amsterdam, Wed. C. Kok geb. Van Kolm, Tuinstraat no. 169, z.j. (ca. 1848).
15. zie E. Gugel en J.H.W. Ieliman: *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur*, II, Amsterdam 1915-1918, p. 410.
16. G.S. Hoogewoud "Het Raadhuis van Nieuwer-Amstel, thans Gemeente-archief van Amsterdam" in: *Jaarboek van het genootschap "Amstelodanum"* 70 (1978), p.p. 393-408.
17. "Wonen-T.A.B.K." 1975, no. 21.